

Ивица Тодоровић

Етнографски институт САНУ, Београд
ivica.todorovic@ei.sanu.ac.rs

Прилог проучавању универзалних образаца у културним феноменима на примеру српске грађе*

Истраживање истоветних/хомологних структурних образаца у културним феноменима свакако представља легитимну и изузетно значајну, али још увек недовољно експонирану и фокусирану област етнолошко-антрополошке науке. Овом приликом непосредно указујемо на проблем реалне егзистенције универзално распрострањених структурних образаца, који се јављају у различитим културним (али и природним) феноменима. У том смислу, користимо примере из српске грађе, односно примере из домена митско-бајковног и обредног контекста.

Кључне речи:

истоветни/хомологни структурни обрасци,
универзалне форме, свеprisутност,
српска грађа, бајка/мит, обред

Уводни оквир. У раду се бавимо проучавањем сродних образаца који су широко распрострањени у различитим културним феноменима – на примеру одабране српске грађе.¹ Ови универзални обрасци доведени су у релацију са процесима везаним за формирање симетријско-хармонијских комплекса у разнородним појавама, односно – у релацију са специфичним *семантичко-информацијским уређујућим фактором (СИО фактор)*, како смо термилошки дефинисали феномен одговоран за настанак особених, комплексних и складно уређених смисаоних/семантичких целина.

* Рад је резултат пројекта бр. 147020 „Србија између традиционализма и модернизације – етнолошка и антрополошка проучавања културних процеса у Србији“, који у целисти финансира МНТР РС.

¹ За праћење ове студије неопходан је и увид у ауторове досадашње радове и резултате одговарајућих истраживања (в. у наредним напоменама), које – наравно – не можемо непосредно и детаљно износити на овом месту.

На овом месту указујемо само на поједине аспекте глобалне проблематике којом смо се бавили током претходних година, тако да читаоца првенствено упућујемо на опширну монографију *Света структура – трагање за јединственом основом културних феномена*, у којој су овде поменуте теме детаљно и прегледно представљене.² Другим речима, овај текст превасходно представља *кратак прилог* проучавању универзалних образаца у културним феноменима, без намере да пружи оне одговоре којима би се дубље зашло у домен филозофских разматрања, што би захтевало и знатно опширнију анализу.

У предоченом смислу, поменути *СИО фактор* јесте она „сила“, тј. онај чинилац који у универзалним оквирима формира хармонијско-симетријске структуре и односе особених карактеристика. О овоме, уосталом, уз коришћење другачије терминологије и на нешто другачији начин, говоре и К. Леви-Строс и К. Г. Јунг, односно (пре њих самих) резултати њихових свеобухватних истраживања.³ С друге стране, њихове закључке – претходећи им – на сасвим непосредан начин потврђују и комплементарно допуњују истраживања и резултати В. Пропа.⁴

Надовезујући се на претходне констатације и размишљања, у раду указујемо (у оквиру три основне, испреплетане тематске целине) на конкретне форме постојања специфичних смисаоних/семантичких „објеката“ у ритуалима и митовима/бајкама – на (1) површинском и (2) на дубљем структурно-семантичком нивоу, као и у (3) централном семантичком контексту. Овим се указује и на различите видове манифестације *синхронијског принципа* у културним феноменима. Истовремено, на наведеним конкретним примерима сагледавамо специфичну комуникацију (уз структурну блискост), уз универзални предзнак, између најкомплекснијих „макрофеномена“ и једноставних протосистемских образаца.

Симетријско-хармонијски објекти у митско-обредном контексту.
Универзално распрострањене структурне матрице. На примеру српске грађе могу се, на врло илустративан начин, сагледати начини усложњавања и успостављање симетријско-хармонијских релација у оквиру најсложенијих и

---

² Ивица Тодоровић, *Света структура – трагање за јединственом основом културних феномена*, Посебна издања Етнографског института САНУ 71, Београд 2009.

³ Са левистросовског становишта, митови су производ мноштва људи током више хиљада година, и „стога је то безвремена операција која не показује 'како људи мисле, већ како митови делују а да их (људи) нису свесни'“ (Zagorka Golubović, *Antropološki portreti, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva*, Beograd 1991, 186). Он сматра да управо „несвесни принципи духа уређују културне системе“ (исто, 191), односно да „ум има своје разлоге, а које човек не познаје“ (Клод Леви-Строс, *Дивља мисао*, Нолит, Београд 1966, 290). В. у: И. Тодоровић, *Резултати истраживања обреда литија – допунски осврт*, Зборник Етнографског института САНУ 23, Београд 2007, 203-205.

⁴ У својој чувеној студији – *Морфологија бајке*, В. Пропа недвосмислено доказује да „све бајке имају структуру истог типа“, односно да је број основних елемената бајке („функција“) ограничен, при чему је њихов редослед увек истоветан (Vladimir Prop, *Morfologija bajke*, Prosveta, Beograd 1982, 26-32).

најекспониранијих културних феномена (као и значајни аспекти проблематике ауторегулације и трансформације структура).

Речено се јасно може приметити на примеру ритуала крстоношког литијског опхода, у смислу једног од најсложенијих и најзначајнијих српских обредних система, с једне стране, као и на примеру бајковно-митског текста „Баш-Челик“, једног од најсложенијих и најзначајнијих српских митских текстова/комплекса, с друге стране, али и на основу низа других примера – из контекста српске народне традиције – који нам непосредно указују на веома сродне моделе уобличавања сложених системских целина из семантички различитих простих/базичних елемената.

У наведеном контексту детектујемо једну специфичну правилност, односно тенденцију. Наиме, тамо где уочавамо феномене највеће сложености и значаја/експонираности – у оквиру одговарајућих *категорија* стварности, најчешће уочавамо и изражено присуство хармонијских и симетријских релација,⁵ односно специфичних структура са израженим складом, али и универзалном распрострањеношћу, на основу које можемо говорити и о потенцијалној реалности јединственог и уређеног система културних (као и природних!)⁶ образаца. С тим у вези, у претходним студијама скренули смо пажњу на постојање бројних аналогичних између различитих културних и природних феномена, почев од *примарног језичко-логичког модела и примарне митске матрице*, све до реконструктивног нацрта *јединственог система елемената културе*, као система заснованог на универзално распрострањеним структурним матрицама, које показују како међусобну сличност тако и сличност са феноменима/системима констатованим у природи (генетски кодни систем, јединствени систем хемијских елемената итд.). Наведену сличност уочавамо и на нивоу посебно експонираних и сложених формалних система, универзалне распрострањености и значаја (шах/шаховски динамички систем, ји ђинг итд.), затим – са другим културним системима, превасходно са сакралним текстовима, такође изузетне распрострањености и значаја (Библија, протоцивилизацијски сакрални контекст), са нумеричким системима (систем простих бројева и општи декадни нумерички оквир), са базичним знаковним системима (азбучни системи; на пример, систем руске азбуке итд.), као и са примарним логичким системима (систем категоричког силогизма итд.).⁷ На овај начин сагледавамо

---

⁵ В. студије посвећене феномену *хармоније* (од математике и хемије до филозофије, музике и уметности) у зборнику: *Хармонија у природи, науци и уметности кроз историју*, Флогистон 7, Београд 1998.

⁶ Уп. са резултатима истраживања Милоја М. Ракочевића. В. рецимо: Милоје М. Ракочевић, *Универзална свест и универзални код*, *Svest – научни изазов 21. века*, Ћигоја, Београд 1996.

⁷ Ове паралеле се на опширан и сасвим непосредан начин разматрају у поменутој монографији: И. Тодоровић, *Света структура – трагање за јединственом основом културних феномена*. В. и: исти, *О јединственом систему елемената културе*, Зборник Етнографског института САНУ 24, Београд, 2008; исти, *Проблематика реконструкције јединствене системске основе културних феномена*, Зборник Етнографског института САНУ 25, Београд, 2008.

универзални кодни контекст, заснован на сличним/хомологним структурним обрасцима, на посебно јасан начин изражен управо у најсложенијим и најзначајнијим феноменима, карактеристичним за одређено поље стварности. Другим речима, тамо где наилазимо на изузетан значај и комплексност, присутан је и овај универзални структурни образац (као базични кодни оквир) са својим варијантним подсистемима.

Литијски крстоношки ритуал: специфичне коинциденције. У контексту навођења одређеног карактеристичног примера, веома је симптоматично то да је у културној зони (источна сврљишка културна зона) у којој су забележени најсложенији модели ритуала литијског опхода, а коју сачињава 19 села (у оквиру ширег културног оквира/контекста, заснованог на релацији $19+1+19$)⁸, истовремено, као општи системски образац, констатован управо модел карактеристичан за базични универзални контекст, као и за поменути (у ранијим текстовима презентовани) *примарни језичко-логички модел (примарна структура мишљења): $8(+1)+1+8(+1)/8+1+1+1+8$* .⁹ Наиме, од 19 села која сачињавају наведену источну сврљишку културну зону, у 8 села су забележени једнолитијски модели (Жељево, Тијовац, Периш, Бучум, Извор, Луково, Околиште, Влахово), што је примећено тек у другој фази анализе овог комплексног феномена, док су такође у 8 села забележени дволитијски модели (Преконога, Црнољевица, Лозан, Гушевац, Белоиње, Бурдимо, Округлица, Манојлица). Другим речима – у 8 села је празнован само један литијски празник, док су у других 8 села празнована два литијска празника.¹⁰ Осим тога, села Ђуринац и Рибаре су, поред једног самосталног литијског празника, практиковала и један заједнички литијски опход, тако да ова села не улазе ни у једну од претходно наведених категорија (једнолитијски и дволитијски празници), већ припадају посебном, прелазном типу. И на крају, у селу Гулијан забележен је посебан тип/модел литијског опхода, заснован на празновању два литијска празника током три године, што је истовремено и модел највеће сложености, али и – као што смо показали у монографији *Ритуал ума* – граница могућности усложњавања литијског опходног система у датом контексту.¹¹ Другим речима, гулијански крстоношки модел представља горњу границу усложњавања парадигматског модела литијског опхода, посматраног као јединствени систем који уобличавају (у смислу базичних динамичких чинилаца) сва правила

⁸ О источној сврљишкој културној зони као засебној целини в. у: Сретен Петровић, *Митологија, магија и обичаји*, Српска митологија V, Просвета, Ниш 2000, 59-60; карту са поделом на источну и западну сврљишку културну зону в. на с. 433.

⁹ В. поглавље *Универзална структура мишљења* у: И. Тодоровић, *Ритуал ума – значење и структура литијског опхода*, Посебна издања Етнографског института САНУ 53, Београд 2005.

¹⁰ В. представе А и Б у: И. Тодоровић, *Ритуал ума*, 236 и 237.

¹¹ Исто, 259-260.

структурисања модела литијског опхода, која су конкретно предочена у претходним студијама.¹²

Дакле, и овде сасвим непосредно уочавамо структурни образац карактеристичан и за друге феномене, односно – присутан у универзалном контексту. Међутим, истоветна аналогија, тј. структурни образац, постоји и на плану поменутог, најсложенијег модела литијског опхода, забележеног у Гулијану, с обзиром на чињеницу да је у Гулијану током прва два опхода (у оквиру трогодишњег система од 4 опхода) обилажено 9 сакралних објеката, колико је обилажено и током следећа два опхода (у трећој години). На тај начин, дакле, и овде – као и на општем плану који сачињава 19 села са 18 литијских обредних системских целина – такође сагледавамо модел $9+9/9+(1)+9/8+1+(1)+1+8$, што је, по свему судећи, више од коинциденције.¹³

Најсложенија српска бајка. И у бајци „Баш-Челик“, најпознатијој и једној од најсложенијих српских бајки,¹⁴ такође уочавамо специфичан склад и правилности, односно – унутарсистемске симетрије, уочљиве тек након другостепене, структурне анализе, по узору на левистросовско дешифровање митова у синхронјском контексту.¹⁵ Наиме, у овој бајци уочавамо и формални (у ужем смислу бајковни) и семантички и логички ред, који се испољавају у више димензија. Имајући у виду ове чињенице, о наведеној бајци можемо говорити као о савршеној и завршеној са становишта структуре бајковног текста, и у том смислу она заузима посебно место међу српским бајкама, као што и гулијански модел литијског опхода заузима посебно место у контексту литијског обредног комплекса у целини (и као што, с друге стране, литијски обредни комплекс представља један од најсложенијих и најзначајнијих српских ритуала).

У бајци „Баш-Челик“ уочавамо присуство управо 19 главних ликова/контекста ликова, који су груписани у симетричне подсистемске семантичке целине. Тако: 1) јунак/најмлађи брат, најстарији брат и средњи брат груписани су у оквиру значењски и функционално повезаног тројства, у релацији са бајковним делокругом јунака (на који се надовезује и – у овом случају само наговештени – делокруг лажног јунака); 2) змај, соко и орао (зетови) повезани су у подсистемском оквиру који произлази из делокруга чаробног помоћника/дариваоца, 3) најстарија сестра, средња сестра и најмлађа сестра + јунакова девојка/жена (царева ћерка) спадају у делокруг траженог

---

¹² В. поглавље „Узроци и околности настанка најсложенијих модела“ у: исто, 247-262. Такође уп. и *принципе и специфичне контексте* изнесене у студији: И. Тодоровић, *Резултати истраживања обреда литија – допунски осврт* (в. напомену 92 у наведеној студији).

¹³ В. поглавље *Најсложенији облици* у: И. Тодоровић, *Ритуал ума*, 75-103; в. и с. 134-135, као и 247-262.

¹⁴ О основним чињеницама везаним за наведену бајку в. у: Војислав Ђурић, *Антологија српских народних приповедака*, Источник, Београд 2003, 441.

¹⁵ В. поглавље *Структура митова* у: Claude Levi-Strauss, *Strukturalna antropologija*, Stvarnost, Zagreb 1977; уп. и Ivan Kovačević, *Semiologija rituala*, Prosveta, Београд 1985, 5-7.

лица; 4) аждаје (њих 3), дивове (њих 9) и змију можемо сврстати у контекст делокруга противника/штеточине; 5) јунаков отац/цар, (условно) механција и девојчин отац/цар спадају у делокруг пошилаоца и „повезујућих лица“ (везивни елемент). Баш-Челик је истовремено повезан и са ликовима из недвосмисленог делокруга противника и са ликовима из делокруга чаробног помоћника/дариваоца (дарује јунаку три живота). Преостала два „лика“ (најбржи змај који доноси воду с Јордана и лисица/птица која је, у ствари, Баш-Челиково јунаштво/спољашња душа), будући само еманације, такође се надовезују на ликове из наведених делокруга чаробног помоћника/дариваоца (најбржи змај) и противника/штеточине (лисица/птица), и – у дотичном контексту – представљају специфично издвојене ентитете, који додатно потврђују постојање универзалног системског обрасца 19/17 у бајци „Баш-Челик“ (в. представу 1а).

Базична семантичка матрица. И на плану базичне семантичко-комуникацијске анализе такође се уочава специфична (логички заснована) структура ове бајке, при чему се – као финални производ – непосредно сагледава управо особена значењска матрица, заснована на следећим релацијама: 1) култура (своје/кућа/питомо) – природа (туђе/шума/дивље), 2) човек – животиња, 3) живот – смрт, 4) мушко – женско.¹⁶ Ову матрицу, коју сагледавамо као нераздељиву системску целину, терминолошки смо у ранијим текстовима дефинисали као *примарну митску матрицу*, у смислу „пакета“ базичних релација које формулишу идеалтипски бајковно-митски значењски оквир, предочавајући нам примарну *поруку* идеалтипског митског текста са иницијацијским предзнаком.¹⁷ У наведеном контексту, бајка „Баш-Челик“ на изванредан начин одсликава општи бајковни (иницијацијски) оквир, непосредно свдећи целокупност дешавања у бајци (као у идеалтипском миту) на јасно наглашена *финална постигнућа јунака*: 1) јунак је умро (након што га је „посекао“ Баш-Челик) и *оживео* (након поливања *живом водом*); 2) стекао је *животињског помоћника/духа-чувара* (тј. три зета – сокола, орла и змаја), што је замена за (по Пропу) „првобитно“ *претварање у животињу*¹⁸; 3) отишао је од куће и боравио у шуми – где је учинио три јуначка подвига, истовремено вративши *ватру* (архетипско обележје културе, наспрам не-културе „природног“ света, лишеног знања о добијању и коришћењу ватре) – односно, управо у *кући у шуми* (у првом делу приче јунак је ступио у дружину дивова, док му, у другом делу, животињски помоћници/дариваоци предају *чаробна средства – пера* у својим „дворовима“, који су, у ствари, (новија) замена за кућу у шуми), након чега је

¹⁶ Уп. са основним митским релацијама у општем словенском контексту: Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров, *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*, Наука, Москва 1965, 63-184. И овде су, као елементарни односи од суштинског значаја, наглашене управо следеће релације: живот – смрт (73-85), свој – туђ (156-165), кућа – шума (168-175) и мушко – женско (175-178).

¹⁷ Уп. И. Тодоровић, *Иницијацијска структура српске бајке – етнолошки контекст*, Probleme de filologie slavă XV, Timișoara 2007.

¹⁸ V. Prop, *Historijski korijeni bajke*, Svjetlost, Sarajevo 1990, 284-285.

савладао и нељудски/не-културни принцип оличен у Баш-Челику; 4) радња је заснована на јунаковом трагању за девојком/женом, које се завршава (двоструким) брачним спајањем.

Дакле, јунак је освојио *живот/живу воду, животињског помоћника/чаробно перо, Баш-Челиково јунаштво* (као и *ватру*) и *жену*. Ово су, према томе, финална постигнућа јунака бајке, а истовремено и основни резултати иницијације јунака/неофита (*мушкарац*), који – у идеалтипском иницијацијском контексту – по своју невесту (*жена*) одлази од *куће* (контекст свакодневнице и претходног статуса) у онострано (представљено као *шума*). Он пролази кроз (привремену) *смрт* (освојивши свеукупност егзистенцијалних могућности) – претворивши се при том у *животињу* (тј. стекавши животињског помоћника) и тако овладавши целокупношћу природних могућности – одакле се враћа поново рођен (*живот*), односно – као преображен и потпун *човек*, достојан овладавања тајном природне стихије (*јунаштво* Баш-Челика), те достојан брака, тј. пуноправног статуса у заједници.¹⁹ Кључни догађаји током преласка у онострано дешавају се у вези с објектом (кућа = култура) који се налази у шуми (= природа), на граници културног и дивљег простора, односно – света живих и света мртвих; кућа, наиме, превасходно симболизује присуство културног/овостраног у природном/оностраним.²⁰

Осим тога, као што смо показали у претходним радовима, и главни ликови опште/идеалтипске бајке (чију структуру непосредно одражава и „Баш-Челик“) такође формирају (осмочлану-деветочлану) структурну матрицу која је аналогна претходној. Истовремено, ови ликови су суштински идентични са основним Јунговим архетиповима.²¹ Дакле, на још једном плану видимо манифестацију наведеног универзалног обрасца. Исти је случај и са примарном митско-ритуалном, *иницијацијско-индивидуацијском матрицом*, коју такође реконструирамо на основу бајке,²² као и са другим (комплементарним) базичним идејним матрицама које уобличавају феномен духовне културе, а на основу којих је могуће реконструисати и глобални *периодни систем елемената културе*, о чему је такође говорено у претходним радовима.²³

Додатни примери хармонијско-симетријских релација. Успостављање специфичних хармонијско-симетријских релација у бајковно-митском

---

¹⁹ Уп. И. Тодоровић, *Иницијацијска структура и значење српске бајке – етнолошки контекст*, 458-459.

²⁰ В. поглавље *Велика кућа* у: V. Прор, *Historijski korijeni bajke*, 175-253. Уп. и: Љубинко Раденковић, *Симболика света у народној магији Јужних Словена*, Просвета – Ниш, Балканолошки институт САНУ, Београд 1996, 47-48.

²¹ В. у: И. Тодоровић, *Иницијацијска структура и значење српске бајке – етнолошки контекст*, 462-463.

²² Исто, 463.

²³ В. напомену 7.

контексту можемо непосредно показати и на другим примерима, рецимо – на примеру српске народне бајке „Златна јабука и девет пауница“, која је – уз бајку „Баш-Челик“ – најсложенија и најпознатија српска народна бајка.²⁴ У овој бајци, наиме, такође препознајемо базичну трочлану (и 3+1) структурну организацију ликова, а и овде (као у „Баш-Челику“) има 19 основних ликова (видети представу 1б).²⁵ Присутна су и специфична (симетрично уобличена) преплитања делокруга ликова и наведених семантичких подсистема. Тако се, рецимо, у тексту бајке појављују 3 бабе које делују са позиција јунакових противника, али се трећа баба (она која има коње) на крају ипак представља као (невољни) даривалац; контексти деловања прве две бабе семантички су испреплетани, тако да једну бабу шаљу браћа како би наудила јунаку, док друга баба-царица шаље јунаковог слугу да би наудио јунаку. Тиме се, дакле, уочава постојање два повезана подсистема са три елемента (најстарији брат, средњи брат и слуга; прва баба, баба-царица, баба са коњима), чији су чланови-елементи повезани релацијом инверзије/метатезе. Чаробних даривалаца/помоћника такође има три (рибица, лисица и курјак), исто као и коња са особинама личности (змајев коњ, бабина кобила са ждребетом, јунаков нови/најбржи коњ), чија је улога у овој бајци посебно наглашена и који такође делују у контексту помоћи јунаку. И везивних ликова (пошиљаоци и аналогни епизодни ликови) такође има 3 (цар – јунаков отац, пустиник и „један човек“, који јунаку показује пут до змајевог дворца). Позиције пошиљалаца, тј. структурно блиских везивних ликова (пустиника који показује пут до двора златних пауница и човека који јунаку показује пут до змајевих двора), такође су симетрично постављене у структури бајке.²⁶

Преостали ликови су примарни ликови/комуникатори из базичног бајковног троугла (јунак – девојка/жена – змај/противник), а осим њих помињу се и паунице (8+1/јунакова девојка), које нису индивидуализоване, већ се наводе само у групи. И у овој бајци је јунак морао да оствари три подвига да би пронашао девојку-пауницу и оженио се њоме: најпре је знао како да будан сачека паунице и сачува златну јабуку, затим је успешно решио загонетку коју му је поставила девојка-пауница, након што је три пута падао у сан (опет симетрија, овог пута везана за сан), а на крају је ипак успео (иако није могао да остане будан три ноћи заредом) да сачува кобилу са ждребетом, и то уз помоћ својих животињских помоћника/даривалаца, који су му помогли да стекне коначног/финалног животињског помоћника – најбржег (испрва губавог) коња. И овде је, као што видимо, такође присутан мотив сна, након чега следи позитиван исход, односно подвиг.

²⁴ В. текстове ових бајки, на пример, у: В. Ђурић, н. д., 70-87, 147-157.

²⁵ Карактеристични структурни обрасци и модели са основом 19 распрострањени су у универзалном контексту, о чему ће се (са бројним примерима) детаљно говорити у најављеној монографији *Света структура*. Такође в. и: И. Тодоровић, *О јединственом систему елемената културе*, 100; исти, *Проблематика реконструкције јединствене системске основе културних феномена*, 233-236.

²⁶ О делокругу пошиљаоца, као и о одговарајућој подели бајковних функција по ликовима, тј. делокрузима, в. у: V. Прор, *Morfologija bajke*, 86-90.

У сваком случају, дакле, и у наведеној бајци јасно уочавамо присуство особених симетрија и – на универзалним обрасцима заснованих (принцип 19) – складно укомпонованих релационих комплекса, уобличених на такав начин да се откривају тек након вишедимензионалне структурне анализе, непосредно сведочећи о колективном („народном“) аутору ове бајке. Путем овако складних структура, као што закључује Леви-Строс, остварује се комуникација између древних пошљалаца (некадашња друштвена заједница) и нових нараштаја, при чему се – на нивоу несвесног – предају поруке од суштинског значаја, које (у иницијацијском контексту) уобличавају карактер нових чланова заједнице.²⁷

Дубљи слојеви значења: комуникацијска структура бајке. Општи оквир: размена лица и објеката. У контексту комуникацијског аналитичког приступа, бајку можемо сагледати као систем чији ток/динамику условљавају стања незасићености/негативности јунака бајке. Увек када дође до оваквог негативног стања, обавезно ће уследити одговарајућа реакција јунака, или – другим речима – долази до промене, „нешто се дешава“. Наведена незасићеност/негативност, као и аналогна засићеност/афирмативност јунака, успостављају се (примарно) у односу на одређена лица и (секундарно) у односу на предмете или појаве. У бајци „Баш-Челик“, таква лица су девојка/жена (царева ћерка), као тражено лице првог степена, и сестре (којих овде има три), као тражена лица другог степена. Када је реч о траженим објектима, то су, пре свега, јунаков живот/животи и три чаробна средства (тј. три чаробна пера), као тражени објекти првог степена. Међутим, јунаку су за коначну засићеност/афирмативност неопходни и „јунаштво“ (тј. спољашња душа) Баш-Челика, као и жива вода (у непосредној вези са стицањем новог живота) и присуство чаробног помоћника (у непосредној вези са стицањем чаробног средства). Такође, у контексту уметнутог тока бајке, јунаку је потребна и ватра, уз доказе извршених подвига (уши од аждаје, нож који нико не може да помери осим њега).

У замену за наведена тражена лица и објекте, јунак „нуди“ објекте и способности које сам поседује, а који су тражени од стране других лица у бајци. Ови објекти (способности, акције/чинови), које јунак даје „у замену“, јесу следећи: три подвига (убијање троглаве аждаје, дивова и змије, заједно са доказима које је стекао), вода (односно „три маштраве воде“, које јунак даје Баш-Челику у замену за три живота), као и способност кушања/дивљења (јунак учи цареву ћерку како да куша Баш-Челика, како би се сазнала тајна његовог јунаштва). Осим тога, и „отмица“ сестара од стране змаја, сокола и орла претвара се такође у „давање“ сестара, које је јунак спровео како би (у замену) стекао чаробна средства, односно чаробне животињске помоћнике.

Конкретизовано одређење формативне димензије бајке. Да бисмо указали на дубље структурне слојеве у којима се испољавају поменути хармонијско-симетријски принципи, неопходно је изложити и извесну, крајње

---

²⁷ В. напомену 15. Такође в. и: Edmund Lič, *Klod Levi-Stros*, Duga, Beograd 1972, 73-74.

сажету, методолошку дигресију, у непосредној вези са одређењем формалне структуре бајке. С тим у вези, поновићемо да у свим бајкама – са одговарајућом карактеристичном структуром – динамичност, тј. радњу, изазива незасићеност/негативност одговарајућег лица (у идеалтипском /системском контексту, то је јунак) у односу на тражена лица и објекте, који су у корелацији са објектима које јунак поседује и даје у замену. Из претходног следи да основне елементе бајке – на формативном/формалном нивоу – представљају *стања* (С) јунака, која могу бити афирмативна/засићена и негативна/незасићена, као и полузасићена, тј. полунезасићена. (Када се у овај базични структурни оквир уведу појмови синтагматског и парадигматског нивоа – који су, у контексту нашег приступа, неопходни за тзв. *формативно одређење бајке* – тада можемо говорити о синтагматској, тј. непосредној засићености, незасићености и полузасићености/полунезасићености, насупрот парадигмагматској, тј. потенцијалној засићености, незасићености и полузасићености/полунезасићености.²⁸) Тако, у бајци „Баш-Челик“, јунак у једном тренутку „поседује“ девојку/жену, али не „поседује“ сестре (не зна где су, нити шта је са њима, дакле – није остварио потпуну засићеност; стање полузасићености), док у другом тренутку, тј. стању, постоји обрнута ситуација (након што јунак у потрази за девојком/женом пронађе „успут“ и сестре; стање полунезасићености). У наведеном контексту, полузасићеност, тј. полунезасићеност, јесте стање које се базира на категорији *партикуларности*, наспрам које стоји *универзалност*, када је општа ситуација потпуно засићена/афирмативна или потпуно незасићена/негативна.

Осим тога, *стање* (као основни елемент бајке у оквиру овог комуникацијског аналитичког система) може бити одређено (нужно) или неодређено (могуће). О неодређеном, тј. „могућем“ стању говори се онда када постоји разлика између синтагматске и парадигматске равни (у односу на афирмативност и негативност, тј. партикуларност или универзалност, релације главног лица/јунака А и контекста тражених лица/објеката Т), при чему је за одређење основног квалитета стања меродавна синтагматска раван. На овај начин добијамо и општу шему за одређење структуре бајке (у складу са одговарајућим аналитичким системом; видети представу 2).

Уколико проширимо и усложнимо ову општу формулу, у вези са сагледавањем радње (тока) бајке као комуникације између главног лица/јунака бајке (А) и његовог/његових противника (ознака Б), онда би се општа структура бајке шематски могла представити и на следећи начин (видети представу 3).

Између свака два *стања* (С) тече радња бајке током које се одвија размена одговарајућих информација између ликова, тј. главних комуникатора.

²⁸ На овом се месту не можемо детаљније бавити нијансама наведене проблематике (*формативно одређење бајке*), те смо представили само основне црте, тј. оквир који има преваходно илустративно-дигресивни карактер у контексту (етнолошко-антрополошке, а не фолклористичке) студије, примарно усмерене на проучавање универзалних образаца у културним феноменима, а не на бајку као појаву.

Ова размена информација може се свести на основне *комуникативне ситуације* (КС; прецизније – на уводне и главне КС) које настају међу дотичним комуникаторима, тј. ликовима (А + Б). Наведене комуникативне ситуације представљају *дешавања* бајке (ознака Д; на супрот *стањима* – С). Увођењем наведених нових појмова и симбола додатно се спецификује и усложњава раније предочена општа шема бајке (видети представу 4а).

Примарни логички модел и бајка. Када погледамо представу (на овај начин реконструисане) опште структуре бајке, видимо да се она заснива управо на релацији $8+1+(1)+1+8$, која је – на шта смо претходно указали – универзалног карактера.²⁹

Уколико се додатно размотри наведени структурни оквир, примећује се да се ова шема може свести на општу логичку структуру карактеристичну за суд, односно – на *примарни логички модел* који смо реконструисали на основу увида у системску повезаност базичних/специфичних заменица и прилога српског језика.³⁰ Другим речима, наведеном општом шемом обухваћени су сви основни квантификатори (*сви*/универзално, *неки*, тј. *понеки*/партикуларно, *је(сте)*/афирмативно и *не*, тј. *није*/негативно), као и модалитети (модални оператори: *нужно*/аподиктичко и *могуће*/проблематичко), који уз субјекат (S) и предикат (P) чине основне елементе суда. У основној шеми *стања* (С), субјекту одговара јунак/основно лице у бајци (А), а предикату – тражено лице/објекат (Т), или обратно (јер је битна релација), док је повезаност осталих елемената опште структуре бајке са логичком структуром суда, тј. са *примарним логичким моделом*, сасвим јасна: засићеност одговара афирмативности, а незасићеност – негативности, док су и у једном и у другом контексту на истоветан начин присутне категорије универзалности и партикуларности. Исто тако, одређена и неодређена стања у потпуности одговарају модалним категоријама *нужно/аподиктичко* и *могуће/проблематичко*.³¹

Полазећи од предочених аналогича органског (и системског) карактера, разматрана различита *стања* могу се представити по узору на судове из познатог *логичког квадрата* (који је од посебног значаја и у контексту одређивања категоричког силогизма, као логичког феномена суштинског карактера, са специфичним, универзално распрострањеним, структурним карактеристикама)³², односно – као универзално-афирмативна, универзално-негативна, партикуларно-афирмативна и партикуларно-негативна *стања*. Другим речима, свако *стање*, као елементарни део тзв.

²⁹ В. напомену 25.

³⁰ В. поглавље *Универзална структура мишљења* у: И. Тодоровић, *Ритуал ума*; исти, *Митска истина Срба*, Звоник, Београд 2005, 214-222, 205-209.

³¹ О одговарајућим логичким појмовима, тј. категоријама, в. у: Гајо Петровић, *Логика*, Дневник, Нови Сад, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1998, 52-56.

³² В. у: И. Тодоровић, *Света структура – трагање за јединственом основом културних феномена*.

формативне димензије бајке, може се представити као одговарајући суд. Рецимо, почетно/„нулто“ *стање* (C1) у бајци „Баш-Челик“ може се оквирно презентовати у облику (проблематичког) универзално-афирмативног суда/конструкта: (*могуће је да*) *свако T1 је засићено у односу на A*. Другим речима, са становишта синхронијске синтагматске осе – која је једина меродавна за одређивање квалитета, односно афирмативности *стања/суда* – јунак/иницијално лице није манифестно „незасићен“, односно, он још увек није свестан недостатака присутних на нивоу парадигматске осе. Услед тога је ово стање неодређено, тј. проблематичко, што условљава даљи ток бајке, која ће трајати све док се у потпуности не уобличи као заокружена логичка целина, односно – све док се не дође до нужног/аподиктичког универзално-афирмативног стања. На исти начин се и свако друго стање може свести на суд овога типа (в. шематске представе 4б и 5).

Наравно, сви елементи присутни у општој структурној шеми *стања* у бајци – који су суштински идентични основним елементима *примарног логичког модела* – нису „изабрани“ случајно. Другим речима, аналогија између бајке – као једног од најсложенијих, структурно монолитних, тј. на заједничким/универзалним начелима заснованих испољавања језика – и суда (дакле, базичних принципа *мишљења*, које је, подразумева се, неодвојиво од самог *језика*) није произвољна и није само коинциденција. Ова аналогија се, по свему судећи, заснива на дубљим структурним начелима, универзално распрострањеним у различитим културним и природним контекстима, али и на одговарајућим „смисаоним привлачењима“, која постоје на синхронијском нивоу.³³

Информативна димензија бајке – додатни дигресивни осврт. Овде је неопходно извести још једну сажету, али истовремено и неопходну дигресију, како би се разматрани контекст сагледао у целини. Наиме, на поменути *примарни логички модел* директно се надовезује тзв. *примарни језичко-семантички модел* (односно *модел примарних категорија*), који је са њиме неодвојиво системски повезан у оквиру јединственог *примарног језичко-логичког модела*, а овај систем термилошки можемо одредити и синтагмом *примарна структура мишљења*.³⁴ Као што смо већ нагласили, системски оквир који формирају базичне/специфичне заменице и прилози српског језика непосредно нам предочава сложени комплекс сачињен од два међусобно комплементарна и међузависна подсистема: *примарни језички модел*, заснован на 8+1 основних елемената/категорија (какво/квалитет, колико/квантитет, како/начин, ко/личност (биће), шта/радња, где/простор, када/време, куда/кретање + (за)што/узрок-функција), и *примарни логички модел*, заснован

³³ Уп. С. G. Jung, *Sinhronicitet: načelo neuzročnog povezivanja*, у: С. G. Jung, W. Pauli, *Tumačenje prirode i psihe*, Globus, Prosvjeta, Zagreb 1989; К. G. Jung, *Sinhronicitet kao princip akauzalnih veza*, у: *Duh i život*, Matica srpska, Beograd 1977. В. и научно-популарни текст (са рецензијама еминентних научника Дејана Раковића и Ђуре Коруге): Спасоје Влајић, *Свест и надузрочни поредак природе*, Мирослав, Београд 2001, 89.

³⁴ В. напомену 30.

такође на 8+1 основних начела, која сваки од наведених елемената из оквира *примарног језичког модела* структуришу у контексту формирања 1+8 нових, произилазећих принципа.³⁵ За нас је, међутим, од посебног значаја то да исти структурни оквир непосредно сагледавамо унутар структуре српских бајки (в. представе 2, 3, 4а, 4б + 5 и 6), као и чињеница да управо елементи (8+1) наведеног *примарног језичко-семантичког модела (модела категорија)*³⁶ непосредно указују на најсврсисходнији начин комплетног сагледавања и анализирања феномена бајке, који у себе укључује и разрађене, а у пракси потврђене као функционалне, системе других аутора.

Наиме, у складу са нашим основним методолошким приступом проучавању бајковног система, *стања* и *дешавања* одређују *формативну* димензију бајке, док *информативну* димензију бајке одређују одговарајући *мотиви* (М), *функције* (Ф) и *координатни систем* (КДС), засновани на основним питањима: 1) какво, колико, како – за *мотиве* (М), 2) ко, (за)што, шта – за *функције* (Ф), као и 3) где, када, куда – за конструкцију *координатног система бајке* (КДС).³⁷ Наведене „функције“ су схваћене управо онако како их је схватао и Владимир Пропп, чиме се, уосталом, и успоставља мост између нашег структурног модела и Пропповог модела, који у сваком случају представља иницијални и највећи допринос морфолошком одређењу бајке у општем смислу.³⁸

Према томе, уз помоћ *примарног језичког модела*, који се системски надовезује на *примарни логички модел*, у потпуности семантички сагледавамо бајку као феномен, након што смо (користећи методолошки оквир аналоган *примарном логичком моделу*) аналитички рашчланили и одредили формално-комуникацијску димензију бајке.

Подразумева се, овде је реч о разматрању аналогича на вишем и сложенијем комуникацијском нивоу (са конструкцијским и хипотетичким предзнаком), након што смо представили и аналогиче које су сасвим очигледне и везане за површински ниво. Како год било, свуда се – у различитим контекстима и димензијама – уочавају сродни структурни обрасци, констатовани и у другим културним и природним феноменима. А поврх свега, када – након што су се за то стекли услови – најсложенију српску бајку, „Баш-Челик“, представимо у њеној целокупности, пред нама ће се поново указати управо наведени универзални структурни обрасци, с обзиром на то да примењена комуникацијска анализа резултира финалним моделом бајке који се састоји од 9 *стања* и 8 *дешавања* (видети представе 4б, 5 и 6), уз

---

³⁵ Све шематске представе и одговарајућа непосредна објашњења в. у: исто.

³⁶ О појму *категорија* (у наведеном контексту) в. у: И. Тодоровић, *Ритуал ума*, 430-433.

³⁷ Услед ограничености простора, на овом месту није могуће (а и методолошки је непотребно) износити конкретизацију представљања наведене *информативне димензије* бајке.

³⁸ В. студије: V. Пропп, *Морфологија бајке*; В. Я. Пропп, *Фольклор и действительность*, Наука, Москва 1976.

основни структурни оквир сачињен од $9+(1)+9/9+8$ базичних елемената, присутних на нивоу и једног (*стања*) и другог (*дешавања*) контекста.

Из дотичних табела јасно се сагледавају и претходно помињана *финална синтагматска постигнућа јунака бајке*, као изрази елементарних релација, које су истовремено карактеристичне и за општу, идеалтипску бајку, односно – као изрази елементарних релација реално постојећег система, који можемо одредити називом *примарна митска матрица*.³⁹ Наиме, крајњи резултати настојања јунака бајке „Баш-Челик“ истовремено су и суштински елементи бајке као појаве, али и иницијације као идеалтипског ритуалног обрасца, који се – као што је доказано – логично налази у основи феномена бајке.⁴⁰

Централни семантички оквир. Дакле, након примене комплетне синхронијске структурно-комуникацијске анализе, бајка „Баш-Челик“ се представља као сложени, вишедимензионални митски комплекс, који садржи мноштво хармонијско-симетријски организованих и међусобно повезаних подсистема, чије релације саопштавају кључне поруке овог митско-бајковног текста. У наведеном контексту, предочени текст можемо посматрати као сложени логичко-комуникацијски систем у чијој се основи налази базични семантички код ванвременског карактера, односно порука заснована на саопштавању архетипских садржаја о иницијацији и индивидуацији, тј. о узрастању и изградњи личности, паралелно са формирањем и усклађивањем социо-културних темеља.

Другим речима, примењена анализа на сасвим непосредан начин предочава троструко потенцирани, базични митски образац, дефинисан као *примарна митска матрица*, а заснован на следећим релацијама: *мушко – женско, човек – животиња, живот – смрт, култура/кућа/своје – природа/шума/туђе*). Одавде директно произлази и одговарајући дијахронијски текстуални след, који потенцира начела иницијације, брака, социјалног поретка и успостављања културе наспрам не-културе (тј. дивљег и неочовеченог).

Наиме, јунак – са становишта синхронијске анализе – поседује 9 вредности које „нуди у замену“ (у оквиру одговарајућих *комуникативних ситуација*, у којима ступа у релације са другим главним комуникаторима бајке); с друге стране, он трага такође за 9 основних тражених објеката/лица, које „добива“ као резултат одговарајуће комуникације. Од ових основних „комуникацијских“ елемената, уочавамо 6 (3+3) јединствених облика и 6 облика који су присутни и у првој и у другој целини/скупу елемената (видети представе 5 и 7). Ови елементи су истовремено и чиниоци/елементи размене (18+1), од којих се састоје основне *комуникативне ситуације* ($8(+1)+8(+1)$), тј.

---

³⁹ В. у: И. Тодоровић, *Митска истина Срба*, 230-239; исти, *Ритуал ума*, 364-370; уп. и: исти, *О јединственом систему елемената културе*, 98-100.

⁴⁰ В. поглавље *Бајка као целина* у: V. Проп, *Historijski korijeni bajke*, 533-546; в. резиме у: И. Тодоровић, *Иницијацијска структура и значење српске бајке – етнологики контекст*, 464.

дешавања (8(+1)) бајке (видети представу 6), при чему је сваки од наведених 9+9 основних елемената заступљен по једном, осим елемента *a* (девојка/жена), који је заступљен два пута (видети представу 6). На овај начин, у табели јасно сагледавамо управо *примарну митску матрицу* (као, дакле, објективну категорију) у виду *финалних постигнућа јунака бајке* (видети представе 5 и 7), односно – у виду основних резултата/тражених објеката до којих он долази на крају бајке (*a* = девојка/жена, *x2* = чаробни помоћник/животиња, *e* = жива вода/нови живот, *d* = тајно знање о јунаштву/души Баш-Челика//знање које омогућава победу *културе* над стихијама природе). Дакле, овде сасвим непосредно сагледавамо семантичку матрицу која повезује кључне елементе примарне митске матрице: *жена – животиња – живот – култура*. Према томе – у контексту мита о мушкој иницијацији – стицањем жене, животињског помоћника (тј. овладавањем над животињама), новог живота и културних знања и достигнућа, остварује се иницијација/индивидуација личности,⁴¹ уз стицање статуса пуноправног припадника друштвене заједнице, способног да се ожени и заснује своју породицу.

С друге стране, исти семантички оквир јасно се уочава и унутар матрице коју формирају елементи заједнички за скуп средстава/објеката које поседује јунак и за скуп средстава/објеката које јунак тражи (*секундарна постигнућа јунака бајке*): *b* (три сестре јунака = *жене*), *x1* (три чаробна пера = средства која замењују помоћнике-животиње; савез са дивљом природом), *y* (три живота/додатни *животи*), *v* (три подвига/докази о подвизима у шуми/победа над дивљим створењима = победа *културе* над дивљом природом). Дакле, и овде јасно уочавамо примарни семантички код: *жена – животиња – живот (смрт) – култура (природа)*, уз додатно присуство комплементарних семантичких релација унутар (под)система (савез са дивљом природом наспрам победе над дивљом природом, потенцирање трочланости свих елемената, итд.).

Међутим, осим предочена два подсистема, уочавамо и трећу матрицу, манифестовану путем елемената које примарно поседује јунак (*почетна постигнућа јунака бајке*): *z* (три маштраве воде/вода која враћа у живот = вода), *h* (основни *живот* јунака), *ж* (способност/знање кушања Баш-Челика/“дивљење“ = људска мудрост/*култура* као начин побеђивања дивљег створења) + *VT* (ватра коју јунак поседује, као основно културно обележје, да би је потом изгубио и опет донео, тј. вратио, у оквиру уметнуте деонице бајке, коју одређујемо синтагмом „продужена ноћ“). Елемент *ватре* је у контексту предочене матрице, као и у контексту целокупног система, издвојен и налази се, на дубљем структурном нивоу, у непосредној вези са *водом* (елемент *z*). Као што видимо, и у оквиру треће матрице разазнајемо основни структурно-семантички образац карактеристичан за претходне две матрице, што је очигледно на примеру присуства елемената *живота* и *културе* (победе над дивљим, нељудским), при чему су два преостала елемента управо

⁴¹ Уп. са схватањима Јунга и његових следбеника; в. М. Л. фон Франц, *Процес индивидуације*, у: К. Г. Јунг, *Човек и његови симболи*, Народна књига, Алфа, 1996.

комплементарни антиподи – *ватра* и *вода*, што такође непосредно указује на рационални системски контекст.

У дотичном смислу, у оквиру три предочена подсистема који се сагледавају као саставни делови јединствене системске целине, при чему је јасно наглашена *примарна митска матрица*, само вода и ватра представљају одступајуће категорије, тако да можемо наслутити и то да ови комплементарно супротни елементи на особен начин управо кодирају одговарајућу димензију система. Другим речима, вода је у наведеном контексту првостепено повезана са елементима x_1 и x_2 , који упућују на животињске помоћнике/дариваоце, тј. на *животиње*, док је ватра структурно повезана са елементима *a* и *b*, односно – са *женама* као траженим лицима – царевом ћерком и сестрама.

У следећој фази анализе добијени значењски контекст, базиран на односима *ватра – жена* и *вода – животиња*, дешифрујемо на основу релација *култура – природа* и *живот – смрт*, које су садржане у преосталим елементарним односима предочене *примарне митске матрице*, карактеристичне и за идеалтипску бајку. Наиме, ватра је симболички наглашена културна категорија, исто као што је вода – природна категорија; такође, жена припада култури, док животиња припада природи (видети представу 7).

Затим, у бајци „Баш-Челик“ јасно је и на двострук начин подвучена повезаност воде са животом: Баш-Челик добија животну снагу након што га јунак полије са три чаше воде, исто као што – с друге стране (симетрично) – јунак оживи након што га полију живом водом. Исто тако, вода се у универзалним оквирима везује за релацију *живот – смрт*, што је најочигледније на културно општераспрострањеним примерима иницијацијског преласка у „нови живот“ путем потапања у воду и сличних обреда. Такође, подједнако јасно је наглашена и веза ватре са културом (у контексту релације *култура – дивља природа*), која је универзалног карактера, с обзиром на чињеницу да је владање ватром једно од најзначајнијих човекових културних достигнућа. И овде – као и у предању о св. Сави и анатемама⁴² – јунак узима ватру од дивљих/шумских бића (дивова), која су је већ имала у поседу.

С друге стране, за комплетно одређење значењског контекста ватре и воде овде је неопходно узети у обзир и релације *мушко – женско* и *човек – животиња*. С тим у вези, одмах се морамо сетити примордијалног митског обрасца заснованог на представи о јунаку кога гута водено животињско биће (риба; алтернативно: водена неман типа аждаје), и у чијем стомаку он проналази ватру, одакле је износи напоље – као највише културно добро (на једном плану) и као сунчеву светлост која се враћа у виду новог дана (на

---

⁴² В. одредницу *ватра* у: Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Етнографски институт САНУ, Интерпринт, Београд 1998, 80-81.

другом плану).⁴³ Тиме јунак, истовремено, пролази кроз иницијацију (а на личном психолошком плану – кроз индивидуацију), поставши и са психофизичког и са социјалног становишта способан да се ожени и заснује породицу.

Из свега претходног следи већ наговештени базични семантички оквир (који, наравно, ни у ком случају није изолован и једнозначан): да би се освојила/добила жена и овладало (тајним) знањем о начину победе културе/људског над дивљим/нељудским, потребно је овладати светом животиња (или се поистоветити са животињом) и отићи у онострано (други свет се често налази управо у животињи), након чега следи преображај личности, тј. њено ново рађање. Унеколико другачије речено, задобијање духа-чуvara (*сопство*) у непосредној је вези са добијањем жене/браком (*анима*) и са победом над сопственом *сенком* (дивљом природом) и дивљим светом. Или, опет другим речима, освајање/упознавање ватре (ниво *аниме*) уско је повезано са овладавањем водом (ниво *сопства*),⁴⁴ као и обратно, итд. Ово је – у најкраћим могућим цртама – истовремено и суштина иницијације (али и индивидуације) и основна порука како идеалтипске бајке тако и најсложеније/најпознатије српске бајке. Уосталом, управо *пролажење кроз ватру и воду* представља универзални синоним за феномен иницијације.

Наравно, на крају треба истаћи и то да смо на претходним примерима непосредно сагледали бајку као реално постојећи логичко-комуникацијски систем, који директно произлази из универзалних структурних и логичких образаца на којима се заснива целокупна стварност. И предочени *централни семантички оквир* додатно је потврдио реалност *примарне митске матрице* као универзалне културне категорије.

Завршни осврт. У завршном осврту најпре треба подсетити на претходно спроведена истраживања која су нас непосредно уверила у то да се комплекси типа *бајке, сна* и *народних веровања* често могу доводити у непосредну везу, односно – да блискост садржаја снова и веровања са садржајима присутним у бајкама може логично говорити у прилог тези о заједничком пореклу наведених појава.⁴⁵ Доступне чињенице нас одатле

---

⁴³ В. поглавље *Змај-гутац* у: В. Проп, *Historijski korijeni bajke*, 342-369; посебно обратити пажњу на одељак *Борба с рибом као први ступањ борбе са змајем* (356-366). Такође в. и: И. Тодоровић, *Феноменологија воде – општи митско-обредни контекст*, Бдење 7, Сврљиг 2004, 181-195; Мирча Елијаде, *Слике и симболи*, Сремски Карловци, Нови Сад 1999, 176-186.

⁴⁴ Наиме, у наведеном се контексту *ватра* и *вода* могу повезати са резултатима Јунгових истраживања, односно – са његовим одређењима архетипова *аниме* и *сопства*, превасходно у контексту сагледавања елемената процеса индивидуације схваћеног као *суштинско самоостварење* (К. Г. Јунг, *Arhetipovi i razvoj ličnosti*, Prosveta, Novi Sad 2006, 181).

⁴⁵ В. конкретне примере у: И. Тодоровић, *Бајковити мотиви у сновима и веровањима становништва сврљичког краја*, Етно-културолошки зборник V, Сврљиг 1999. Наиме, уколико се има у виду да „многи снови представљају слике и асоцијације које су сличне примитивним идејама, митовима и обредима“ (К. Г. Јунг, *Човек и његови симболи*, 47),

сасвим директно упућују и на закључак о реалној егзистенцији ентитета на нивоу колективно несвесног, односно – о реалности феномена на нивоу *колективне психе*.

Исти је случај и са присуством специфичних, симетријски и хармонијски организованих структурних модела у митовима и ритуалима. У овом је контексту посебно упадљиво појављивање деветнаесточланих структурних образаца, карактеристичних за универзални контекст.⁴⁶ Видели смо и то да се ови обрасци упорно и доследно појављују на различитим нивоима структурне организације најистакнутијих културних феномена, односно митских и обредних система. Такав је случај и са бајком „Баш-Челик“, која нам је послужила као изванредно илустративан модел, пример појављивања већег броја хармонијско-симетријских „језгара“ на различитим структурним и семантичким плановима. Такође, семантичке целине су у анализираним бајкама присутне, тј. распоређене, на такав начин да их је – као што недвосмислено доказује Леви-Строс – немогуће декодирати без разматрања на синхронијском нивоу.⁴⁷ Као што смо већ нагостили, и ово је непосредно показано на примеру наше бајке-модела, која (као најекспонирана српска бајка) у себи сажима архетипске и идеалтипске структурно-семантичке образце. Другим речима, ниједан појединац није индивидуално осмислио (нити је могао осмислити) овако комплексна и вишедимензионална, али савршено хармонична структурно-семантичка преплитања, видљива искључиво из синхронијске перспективе, односно – из угла структурне научне анализе са комуникацијским предзнаком. Скрећемо пажњу на то да никада не треба изгубити из вида да ово није обична чињеница, као ни бројне конотације које из ње произлазе.

Са јунговског становишта, слични примери се објашњавају у контексту постојања колективне психе, односно одговарајућих архетипова и архетипских представа (уз напомену да и многи други аутори говоре о сродним појавама користећи другачију терминологију).⁴⁸ Са тог становишта, наведени архетипови, односно садржаји колективне психе, континуирано утичу на колективно понашање, тј. на функционисање људских група, пре свега путем уобличавања различитих симбола и митско-обредних сценарија (заједно са шире схваћеним комплексима веровања), уз напомену да се преносење утицаја овога типа може објашњавати и на друге начине, али у сваком случају са акцентом (или у непосредној вези) на синхронији и колективној психи. С друге стране, када је реч о изразито сложеним

разматрање конкретних и непосредних веза између снова, народних веровања и бајке (која је прави трезор „примитивних идеја“) јавља се као сасвим реалан задатак.

⁴⁶ В. поменуте ауторове радове везане за разматрање универзалног културног контекста. Када је реч о представљању непосредног присуства универзалних структурних образаца у базичном ритуалном контексту, о томе в.: И. Тодоровић, *Слично и супротно*, Етнокултуролошки зборник XI, Сврљиг 2006/2007.

⁴⁷ С. Levi-Strauss, *Структурална антропологија*, 219.

⁴⁸ В. на пример: К. G. Jung, *Архетипови и развој личности*, Prosveta, Београд 2006.

структурно-семантичким подударањима, која наглашавају индивидуални комуникацијски контекст, логично се долази до идеје/хипотезе (са теистичним предзнаком)⁴⁹ о латентном присуству/упливу – паралелно са колективним ентитетима и одговарајућим енергетским пољима/оквирима – и специфичних индивидуалних ентитета са јединственим интелектуално-рационалним могућностима.

У претходним радовима указали смо на неке од особених резултата досадашњих истраживања, који су наводили на закључак да један виши ентитет – непосредно повезан са колективном психом – утиче на расположење информације, везане за конкретну обредну и митску стварност.⁵⁰ Бројне чињенице упућују нас на констатацију да се у појавама сасвим различитог карактера испољава истоветан универзални принцип, који није само пука структурна неминовност формалног карактера, већ сведочанство о интелигенцији изузетних размера, али и о јединственој особености те интелигенције. Крајње мултидисциплинарно усмерена истраживања, која смо спровели у претходном периоду,⁵¹ на мноштву непосредних примера показују вишеструке подударности између – на први поглед – удаљених феномена, при чему су ове аналогije такве природе да се могу објаснити превасходно у комуникацијском контексту, који у себе укључује и феномен познат под називом *антропички принцип*.⁵² У складу са својим савременим значењем, етнолошко-антрополошка наука бива неизоставно позвана да се ухвати у коштац са овом проблематиком.

---

⁴⁹ Уп. Александра Павићевић, *Да ли су антрополози дужни да буду (не)религиозни*, рукопис (у штампи).

⁵⁰ И. Тодоровић, *Резултати истраживања обреда литија – допунски осврт*, 207.

⁵¹ Резултате тих истраживања излажемо у: Ивица Тодоровић, *Света структура – трагање за јединственом основном културних феномена*.

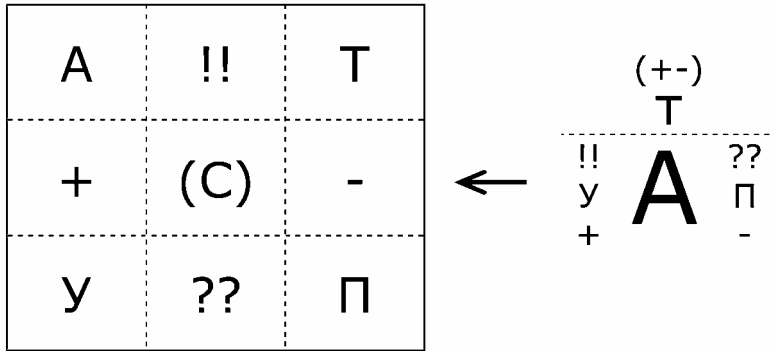
⁵² В. на пример: Rodžer Penrouz, *Carev novi um*, Informatika, Beograd 2004, 449-451; И. Тодоровић, *Резултати истраживања обреда литија – допунски осврт*, 203-206.

(1,2)	(3)	(4)	(5,6)	(7)
ЈУНАК (+потенцијално: ЛАЖНИ ЈУНАК)	ТРАЖЕНО ЛИЦЕ	ПОШИЉАЛАЦ / ВЕЗИВНИ ЛИК	ДАРИВАЛАЦ + ПОМОЋНИК	ПРОТИВНИК / ШТЕТОЧИНА
БРАТ 1 БРАТ 2 (БРАТ 3) ↓	ЦАР – ЈУНАКОВ ОТАЦ МЕХАНЦИЈА ЦАР – ДЕВОЈЧИН ОТАЦ	СЕСТРА 1 СЕСТРА 2 СЕСТРА 3	ЗМАЈ СОКО ОРАО	○ АЖДАЈЕ (1-3) ДИВОВИ (9) ЗМИЈА
ЈУНАК		ЦАРЕВА ЋЕРКА	←	← БАШ-ЧЕЛИК
			НАЈБРЖИ ЗМАЈ	* ЛИСИЦА / ПТИЦА

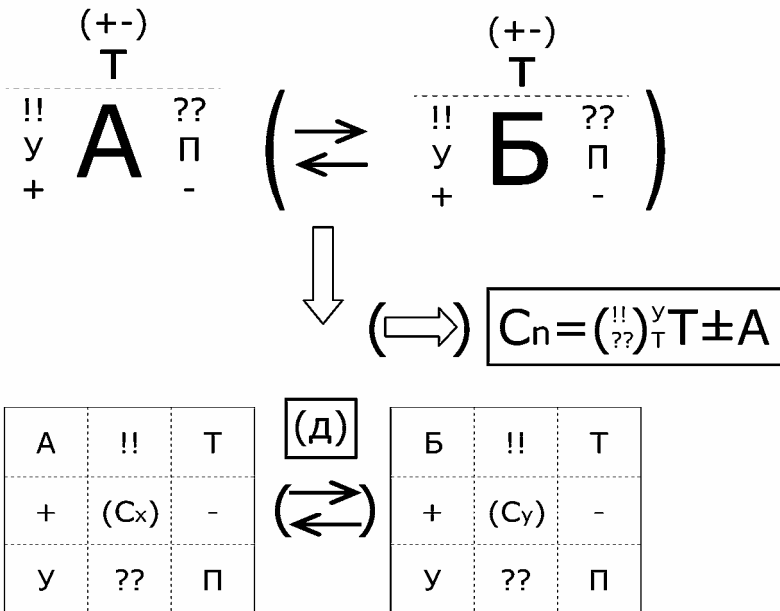
ШЕМАТСКА ПРЕДСТАВА 1а

(1,2)	(3)	(4)	(5,6)	(7)
ЈУНАК (+ЛАЖНИ ЈУНАК)	ПОШИЉАЛАЦ / ВЕЗИВНИ ЛИК	ТРАЖЕНО ЛИЦЕ	ДАРИВАЛАЦ + ПОМОЋНИК	ПРОТИВНИК / ШТЕТОЧИНА
БРАТ 1 БРАТ 2 СЛУГА	ЦАР – ЈУНАКОВ ОТАЦ ПУСТИНИК ЧОВЕК КОЈИ ПОКАЗУЈЕ ПУТ	ПАУНИЦЕ (8+1) ↓	РИБИЦА ЛИСИЦА КУРЈАК	ПРВА БАБА БАБА-ЦАРИЦА БАБА С КОЊИМА
ЈУНАК		ЈУНАКОВА ЖЕНА		ЗМАЈ
			ЗМАЈЕВ КОЊ БАБИНА КОБИЛА (са ждребетом) ГУБАВИ / НАЈБРЖИ КОЊ	→

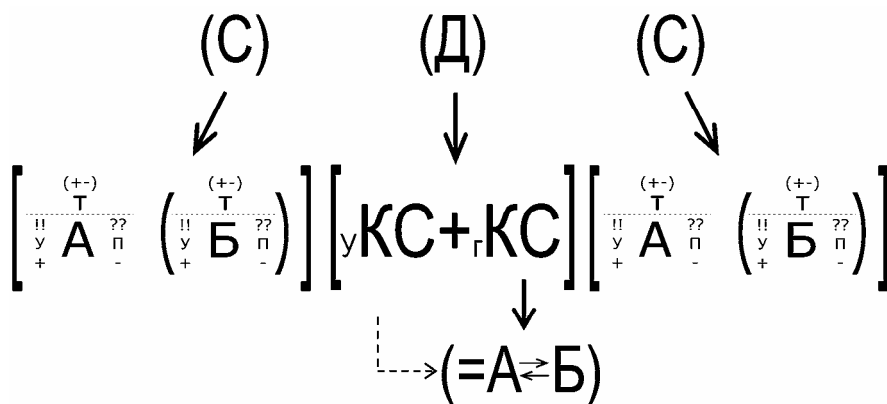
ШЕМАТСКА ПРЕДСТАВА 1б

ШЕМАТСКА ПРЕДСТАВА 2

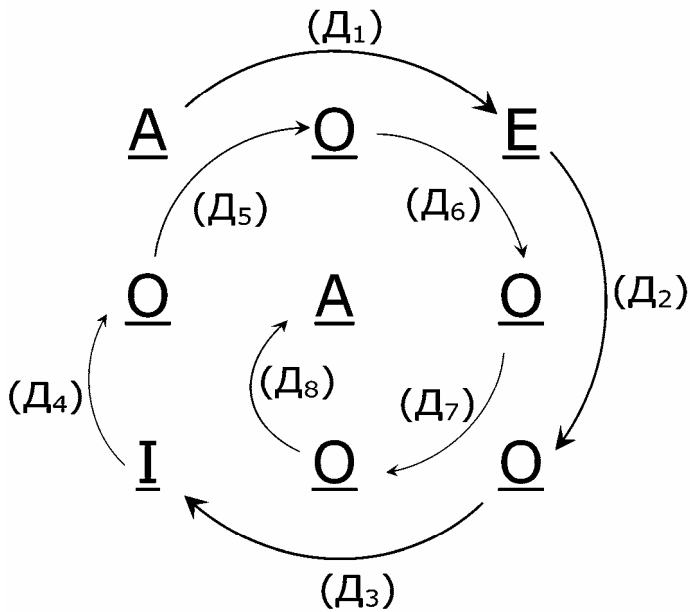

ШЕМАТСКА ПРЕДСТАВА 3

ШЕМАТСКА ПРЕДСТАВА 4а

D_1	D_6	D_2									
D_5	<table border="1"> <tr> <td><u>A</u></td> <td><u>O</u></td> <td><u>E</u></td> </tr> <tr> <td><u>O</u></td> <td><u>A</u>*</td> <td><u>O</u></td> </tr> <tr> <td><u>I</u></td> <td><u>O</u></td> <td><u>O</u>*</td> </tr> </table>	<u>A</u>	<u>O</u>	<u>E</u>	<u>O</u>	<u>A</u> *	<u>O</u>	<u>I</u>	<u>O</u>	<u>O</u> *	D_7
<u>A</u>	<u>O</u>	<u>E</u>									
<u>O</u>	<u>A</u> *	<u>O</u>									
<u>I</u>	<u>O</u>	<u>O</u> *									
D_4	D_8	D_3									

ШЕМАТСКА ПРЕДСТАВА 46

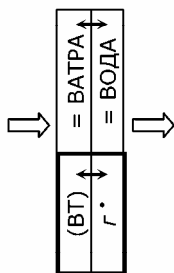

ТРАЖЕНА ЛИЦА / ОБЈЕКТИ	ЛИКОВИ / КОМУНИКАТОРИ	ДЕШАВАЊА Д	ГЛАВНЕ КОМУНИКАТИВНЕ СИТУАЦИЈЕ	СТРУКТУРА РАЗМЕНА ИНФОРМАЦИЈА / ДОБАРА	БАЈКОВНЕ ДЕОНИЦЕ
6	J(1) ЦФО(1) Бр(2) ЗЕТ(3)	1	J ^(ЦЈО) — ЗЕТ ^(БР)	6 →	ПРОСИДБА НЕВИДЉИВИХ СИЛА
ВТ + ВТ 6	(1) ⁽³⁾ (1) ⁽⁹⁾ (1) (1)	(2)	(J ^(/БР) — Ш.Б.)	(ВТ →) (← ВТ) / ← В	ПРОДУЖЕНА НОЋ
6 а	ЦДО(1) МЕХ(1)	3	J — ЦДО ^(МЕХ)	В → ← а	ВЕНЧАЊЕ
Г У А	БЧ(1)	4	J — БЧ	⊙ (Г →) (У →)	ЗАБРАЊЕНА СОБА + ПРОСИДБА ДЕВОЈКЕ
x1 6	С(3)	5	ЗЕТ — J ^(С)	X1 → (6 →)	КУПА У ШУМИ / ЗЕТОВИ ЗМАЈЕВИ
У ђ		6	БЧ — J → БЧ — J (а) → БЧ — J (б)	← У ← Ђ [а → ← а]	ТРИ ПОКЛОЊЕНА ЖИВОТА
x1 е(Е) x2		7	J — ЗЕТ	X1 → ← е(=Е) / ← X2	ПРИВРЕМЕНА СМРТ ДРУГО РОЂЕЊЕ / ЖИВА ВОДА
ж д а	ДЕВ(1) ЗМ(1) ЛИС/ЛТ(1)	8	J ^(ЗЕТ/ЗМ/ДЕВ) — БЧ ^(ЛИС/ЛТ)	Ж → ⊙ (Д) (а)	СПОЉАШЊА ДУША + ДРУГО ВЕНЧАЊЕ
19	19 (17+2)				

ШЕМАТСКА ПРЕДСТАВА 6

ПРВА МАТРИЦА	ТРЕЋА МАТРИЦА	ДРУГА МАТРИЦА
а царева ћерка / жена	(ВТ) → ватра	б → сестре / жена
х ₂ чаробни покојник - даривалац / животиња	г • → вода	х ₁ → чаробна пера / животиња
е (Е) жива вода / нови (други) живот	ђ → основни живот	у → три живота / живот
д „јунаштво“ = тајно знање / култура	ж → способност „кушања“ = људска мудрост / култура	в → три подвига = докази о подвизима у шуми / култура
ФИНАЛНА ПОСТИГЊУЋА ЈУНАКА БАЈКЕ	ПОЧЕТНА ПОСТИГЊУЋА ЈУНАКА БАЈКЕ	СЕКУНДАРНА ПОСТИГЊУЋА ЈУНАКА БАЈКЕ
⊕ / -	⊕ / ⊖	⊕ / △

Потенцијалне паралеле са базичним контекстом архетипова	Прва матрица	Трећа матрица	Друга матрица	Базичне митске релације
АНИМА (= тражено лице)	ЖЕНА	ВАТРА	ЖЕНА	(мушкарац) ⇒ ВАТРА ⇔ ЖЕНА
СОПСТВО (= животињски помоћник) ..... (= ДУХ-зубар)	ЖИВОТИЊА	ВОДА	ЖИВОТИЊА	⇒ ВОДА ⇔ ЖИВОТИЊА (човек)
ЕГО	ЖИВОТ	ЖИВОТ	ЖИВОТ	⇒ (СМРТ) ⇔ ЖИВОТ
СЕНКА	КУЛТУРА	КУЛТУРА	КУЛТУРА	⇒ ПРИРОДА ⇔ КУЛТУРА

Уп. са Базичном представом духовне културе у: И. Тодоровић, О јединственом систему елемената културе, 107.

ШЕМАТСКА ПРЕДСТАВА 7

Основни појмови	Основне информације / тражени објекти бајке (12+7=19)	Главни ликови бајке (12+7=19)
A = јунак	a = девојка / царева ћерка (3x)	J = јунак
T = тражена лице / објекти	б = сестре (2x)	ЦЈО = цар-јунаков отац
B = противник + други главни комуникатори (у интеракцији са A)	x¹ = чаробна пера (2x)	Бр = браћа (2+1)
+ = афирмативно	x² = чаробни помоћници / дариваоци	ЗЕТ = зегови (3)
- = негативно	y = додатни животи / три живота (2x)	Ш.Б. = шумска бића (аждаје/з + дивови/9 + змија)
У = универзално	е(Е) = нови / други живот (жива вода)	ЦДО = цар-девојчин отац
П = партикуларно	д = „јунаштво“ Баш-Челика	МЕХ = механиција
!! = аподиктичко / нужно	в = три подвига (докази о подвизима) (2x)	БЧ = Баш-Челик
?? = проблематичко / могуће	(ВТ) = ватра (2x)	С = сестре (3)
С = стање	г = вода (три маштраве воде)	ДЕВ = девојка-царева ћерка
D = дешавање	ђ = основни живот	ЗМ = најбржи змај
УКС = уводна комуникативна ситуација	ж = способност кушања	ЛИС/ПТ = лисица / птица („јунаштво“ Баш-Челика)
ГКС = главна комуникативна ситуација		

ОБЈАШЊЕЊА УЗ ШЕМАТСКЕ ПРЕДСТАВЕ

Ivica Todorović

Universal Patterns in Cultural Phenomena: an Account from Serbian Sources

Key words:

identical/homologous structural patterns, universal forms, omnipresence, Serbian sources, fairy tale/myth, ritual.

This paper presents various perspectives in studying cultural universal patterns. The focus is placed on the examples drawn from Serbian sources/culture, accentuating myth and tale texts, contrasting and comparing them with Serbian rituals and other cultural phenomena. In this sense, I have chosen to analyze one of the most famous and most complex Serbian tales, known as “Bas Celik”, which illustrates formations of the specific structural patterns on a synchronic level.

This research also allows studying communication possibilities, that is, transmission and creation of identical contents/information. My previous research on the subject, as well as this one, has allowed a hypothesis based on the presence of identical or similar contents and structures within dreams and tales, as well in folk beliefs. It has become clear that these motives do not represent a direct borrowing but were created independently regardless of the actual contents of particular dreams and tales. This could also be applied to the presence of specific, symmetrical and harmoniously organized structural models in myths and rituals. A good example is an appearance of 19 structural patterns which characterize universal frame, i.e., as features of different cultural and natural phenomena.

Taking all said into account, it could be argued that the understanding of this particular phenomenon requires an idea of connection of the mind and substance within a unique field that does not recognize spatial and timely limitations, corresponding thus to Levi-Strauss and Jungian models of understandings, in analyzing cultural phenomena and reality.